

JERZY OCHMAŃSKI: *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*. Poznań 1972 ss. 120. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Wydział Filozoficzno-Historyczny. Seria Historia nr 15.

Opracowanie ustaju kościelnego diecezji wileńskiej w średniowieczu stanowi niewątpliwie duże osiągnięcie polskiej historiografii w zakresie ustroju Kościoła polskiego w dawnej Rzeczypospolitej. Wprawdzie diecezja wileńska ma szereg prac na temat jej przeszłości, a zwłaszcza monografię pióra ks. Jana Kurczewskiego¹, ale trzeba przyznać, że są to opracowania w tym zakresie niewystarczające, pomijające szereg ważnych problemów i często przestarzałe. Praca J. Ochmańskiego jest przeto dużym krokiem naprzód w badaniach nad ustrojem Kościoła katolickiego na Litwie i samej diecezji wileńskiej.

Główną podstawę źródłową książki stanowią materiały o charakterze prawnym i normatywnym; są to więc dokumenty Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej (T. 1. Kraków 1932-1948), akta kapituły wileńskiej, wydane w excerptach przez ks. J. Kurczewskiego², lub przechowywane z innymi archiwaliami dawnego Archiwum Diecezjalnego w Wilnie obecnie w Centralnej Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, oraz bardzo cenne *Privilegia seu fundationes ecclesiarum dioecesis Vilnensis* z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie

(Rkps nr 1777). Poza tym autor wykorzystał stosunkowo liczne drukowane wydawnictwa źródłowe, monografie i przyczynki dotyczące dziejów Litwy i diecezji wileńskiej. Z ważniejszych wydawnictw źródłowych autor pominął watykańskie materiały źródłowe, wydane przez J. Korzeniowskiego³, J. Lisowskiego⁴ (cenne dla series episcoporum) i P. Rabikauskasa⁵. Tę ostatnią pozycję, najbogatszą w przekazy źródłowe dla ustroju diecezji wileńskiej, autor wprawdzie wykorzystał w bardzo małym zakresie (s. 71); zapewne pozycja ta nie była mu dostępna w czasie pisania rozprawy własnej. Autor już poprzednio dał polskiej nauce kilka pozycji związanych z biskupstwem wileńskim, a nade wszystko poważną rozprawę pt. *Powstanie i rozwój latyfundium biskupstwa wileńskiego w średniowieczu (1387-1550)* (Poznań 1963).

Rozprawa obejmuje cztery rozdziały. Pierwszy z nich zajmuje się krótko przyczynami opóźnienia chrystianizacji Litwy i założenia biskupstwa w Wilnie (1387), centralnymi instytucjami diecezjalnymi (kuria, dwór biskupi, sufragania, administratorzy diecezji, kapituła katedralna, synody diecezjalne), oraz podaje series episcoporum, oraz katalog prałatów i ka-

¹ *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*. Wilno 1912.

² *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. T. 1-3. Wilno 1908-1916.

³ *Excerpta ex Libris manu scriptis Archivi Consistorialis Romani 1409-1590*. Ed. J. Korzeniowski. Cracoviae 1890.

⁴ *Elementa ad fontium editiones*. T. 1: *Polonica ex Libris „Obligationum et solutionum” Camerae Apostolicae ab an. 1373*. Coll. I. Lisowski. Romae 1960.

⁵ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*. Vol. 1: *Dioecesis Vilmensis et Samogitiae*. Red. P. Rabikauskas. Romae 1971. *Fontes Historiae Lituaniae*. T. 1.

noników wileńskich. Katalog biskupów obejmuje 12 hierarchów, z których przynajmniej 7 było Polakami, a 5 pochodzenia litewsko-ruskiego. Na uwagę zasługuje fakt że niektórzy z biskupów byli pochodzenia mieszczańskiego, co w okresie narastania restrykcji prawnych, wyłączających synów chłopskich i mieszczańskich od wyższych urzędów kościelnych, zasługuje na podkreślenie. W bardzo pracowitym katalogu prałatów i kanoników wileńskich autor zestawiał personalia 123 osób, z czego 33 Litwinów, 33 Polaków i przeszło 50 Polaków z Podlasia, przynależnego do Litwy.

Na kanwie tego rozdziału należy zauważyć, że wśród instytucji o charakterze nadparafialnym autor pominął zupełnie prepozytury, zwane też w przekazach źródłowych kolegiatami, których diecezja wileńska posiadała w tym okresie 4: Gieranjony (ok. 1539), Troki (1409), Grodno (ok. 1430) i Oszmiana (1434). Przy każdej z wymienionych świątyń istniała prebenda prałata — prepozyta, w pewnych wypadkach prebendy kanonickie (Troki) i kolegium mansjonarzy⁶. Dziwi również brak rozdziału poświęconego klasztorom. To prawda, że te nie należały w ścisłym znaczeniu do ustroju diecezji, nie mniej stanowiły one instytucje bardzo mocno związane z życiem i ustrojem diecezji wileńskiej. Trudno zresztą wyobrazić sobie organizację średniowiecznej diecezji bez klasztorów.

Osobny problem stanowi zagadnienie przynależności metropolitalnej Wilna. Autor przyjmuje, że „dopiero w r. 1415 antypap. Jan XXIII oddał katedrę wileńską i jej biskupa w opiekę prawną i obronę arcybiskupowi gnieźnieńskiemu” (s. 11) i dokumentuje swoją opinię bullą ekspedycyjną *Ad cumulum tuae* z 15 II 1415 r. (KDKW I nr 61 s. 95). Czy jednak tak było? Trzeba przyznać, że zarówno do-

kument fundacyjny Władysława Jagiełły (17 II 1387), jak i bulla erekcyjna diecezji (12 III 1388) nie rozstrzygają sprawy przynależności metropolitalnej nowej diecezji. Ale trzeba zauważyć, że nie znamy ani bull confirmacyjnych, czy też egzekucyjnych biskupów wileńskich do 1415 r., a z braku tych ostatnich trudno z całą pewnością przyjąć, że diecezja posiadała statut biskupstwa wyjątkowego. Udział biskupa wileńskiego Mikołaja z Gorzkowa w synodzie metropolitalnym gnieźnieńskim w 1409 r. zdaje się wskazywać raczej na zależność tej diecezji od początku do polskiej prowincji kościelnej⁷.

W opracowaniu ustroju kapituły katedralnej nadzwyczaj ważny walor posiadają statuty kapituły. Najstarsza kodyfikacja statutów kapitulnych, zachowana w Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, nie znana autorowi, pochodzi z 1515 r. Nadał je kapitule bp Wojciech Radziwiłł, po czym nastąpiła akceptacja ze strony kapituły i potwierdzenie Stolicy Apostolskiej. W oparciu o statuty powyższe można z powodzeniem opracować urzędy, przywileje i obowiązki kapituły wileńskiej.

W rozdz. II autor zajął się „parafiami w diecezji wileńskiej od 1387 do połowy XVI wieku”. Są tu omówione takie zagadnienia jak: fundacje pierwszych parafii przez Jagiełłę i Witolda (1387-1430), dzięki której powstało na Litwie 27 nowych parafii; dalsza rozbudowa sieci parafialnej do końca XV w. przyniosła 65 nowych fundacji, a jej kontynuacja w 1 poł. XVI stulecia dała diecezji 129 dalszych parafii. Dzięki temu w połowie XVI w. diecezja posiadała 259 parafii. Ustalenie tej wysokiej liczby parafii jest rezultatem badań autora; dotychczasowe bowiem studia z tego zakresu ustalały tę liczbę na 150 (s. 71). Bardzo interesu-

⁶ „Collegiatae vero sunt quatuor, in quibus tamen nulli sunt canonici; verum tantum unus praelatus praepositus cum quinque aliis sacerdotibus vicariis seu assistantibus” (tamże s. 25).

⁷ B. Kumor. *Granice metropolii i diecezji polskich 968-1939*. Lublin 1971 (nadb.) s. 315. Należy tu sprostować informację autora s. 12 przyp. 22. Cytowana moja rozprawa była drukowana nie w „Naszej Przeszłości”, ale w „Archiwach, Bibliotekach i Muzeach Kościelnych”.

jące są wyniki studiów autora w zakresie sił społecznych budujących litewską sieć parafialną. Zamieszczona tabela (s. 77-78) informuje, że 163 parafie uposażyła szlachta i możnowładztwo litewskie, 85 — ksiązę i 11 — władze kościelne. Przy porównaniu gęstości sieci parafialnej w innych diecezjach należy zauważyć, że podana przez autora za A. Olczyk liczba 97 parafii dla diecezji warmińskiej w 1525 r., odnosi się wyłącznie do terenów posiadłości ziemskich biskupstwa, a nie całej diecezji. Ta bowiem około 1525 r. przed jej częściową protestantyzacją liczyła przeszło 200 parafii⁸.

Przy omawianiu problematyki parafialnej obok samej parafii autor zajął się altariami i klerem parafialnym. Na podstawie analizy źródłowej autor stwierdził istnienie do połowy XVI stulecia 128 altarii w 83 parafiach, co w porównaniu z niektórymi diecezjami polskimi stanowiło pokaźną liczbę. Pominął natomiast autor takie instytucje jak: szpitale, szkoły i bractwa, które najczęściej posiadały własne uposażenie, statut i osobę prawną. Instytucje te istniały w omawianym okresie w diecezji. Załączona przez autora mapa sieci parafialnej diecezji wileńskiej (s. 72), stanowi dobry dodatek, ilustrujący wyniki drugiego rozdziału pracy. Należy jednakowoż zauważyć, że zaliczona do diecezji wileńskiej parafia Poswoł, należała w tym okresie do diecezji żmudzkiej, i dopiero w 1585 r. została przyłączona do Wilna⁹.

W ostatnim rozdziale autor zajął się uposażeniem biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku. Omówił więc uposażenie mensy biskupiej, kapituły katedralnej i parafii. Załączone tabele (s. 101-105) ilustrują dobrze wyniki pracy badawczej autora i łatwo mogą służyć dla studiów porównawczych. Do pracy zakradło się nieco błędów drukarskich (m. in. s. 21 *acta episcopalis*, winno być *acta episcopalia*; s. 30 data: 1937, 1938 zapewne 1397, 1398; s. 51 przyp. 273 data 1949 — zapewne 1549; s. 120 tytuł rozdziału 1 do połowy XVII wieku, winno być do „połowy wieku XVI”).

W całości omawiana praca daje dość dokładny obraz organizacji diecezji wileńskiej w okresie średniowiecza. Należy ją przeto, mimo pewnych usterek, ocenić bardzo pozytywnie. Tego rodzaju opracowania źródłowe są nadal rzadkie w historiografii diecezji polskich. Obok diecezji kamieńskiej na Pomorzu (H. Heyden), poznańskiej w Wielkopolsce i na Mazowszu (ks. J. Nowacki) i wrocławskiej na Śląsku (T. Silnicki) pozostałe diecezje polskie ziem przedrozbiorowych nie posiadają tego rodzaju monografii. J. Ochmański dał historiografii polskiej pozycję ujmującą zagadnienie w sposób nowy, źródłowo dobrze udokumentowaną o przejrzystej i prostej konstrukcji.

Ks. Bolesław Kumor

⁸ Tamże s. 171.

⁹ Tamże s. 89.